

هنرهای صنایع خراسان بزرگ

دوره ۱، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۲

Vol.1, No.03, Fall 2023

۲۵-۳۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۰۴

نماد آتش در نگاره‌های معراج حضرت محمد (ص) (سده هفتم تا سیزدهم هجری قمری)

➤ **ملیحه صادقی فر***: دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه هنر اسلامی، موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران

➤ **کامران حسین‌خانی**: مربی، گروه فرش، دانشکده هنر، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران (k.hoseinkhani@uk.ac.ir)

چکیده

Abstract

The manifestation of the element of fire as a symbol of the divinity of the saints is around the heads of the prophets and imams in Islamic law. A fire that is an expression of the sacred aura, but not in the conventional Manichaean, Buddhist, and Christian form, but in the flame and tongue of fire. The purpose of this article is Symbolic analysis of fire in the Miraj-Name Miniature Paintings from the seventh to the thirteenth century AH. Therefore, the main question of the research is what is the meaning of the element of fire in the Miniature paintings of the 13th-13th century AH? In this article, by examining the symbol of fire and its evolution, it goes beyond just introducing this role and examines the reasons for using this symbol in the form of different shapes (light, circle, flame, etc.) in the Miraj-Name. In some old illustrated versions, fire see in the form of a halo around the heads of all human figures as well as birds and animals. That may be due to the influence of Islamic ideas on the sanctity of all beings and the equal status of all of them with God, but gradually this sacred aura surrounds only the heads of the saints and becomes a symbol of the radiance of the divine light from the holy personality. The shape of the first halo was circular in shape, which gradually turned into a large halo with fiery and golden tongues rising towards the sky, which could be a diagram and symbol of the pure, heavenly and divine lineage of that character. The research method is descriptive and analytical based on library study.

Keywords: Miraj-Name, fire, halo, form and color

تجلی عنصر آتش به عنوان نمادی از الوهیت اولیاء‌الله، بر گردآگرد سر پیامبران و امامان در شریعت اسلامی است. آتشی که بیانی از هاله قدسی است، اما نه در شکل متعارف مانوی، بودایی و مسیحی، بلکه در هیات شعله و زبانه آتش. هدف پژوهش حاضر، تحلیل نمادین آتش در نگاره‌های معراج‌نامه‌ها از قرن ۷-۱۳ هجری قمری است. بنابراین سوال اصلی تحقیق این است که عنصر آتش در نگاره‌های قرن ۱۳-۷ هجری چه مفهومی دارد؟ در این مقاله با بررسی نماد آتش و سیر تحول آن، از معرفی صرف این نقش فراتر رفته و به بررسی دلایل به‌کارگیری این نماد در قالب اشکال متفاوت (نور، دایره، شعله آتش و غیره) در معراج‌نامه‌ها پرداخته شده است. در برخی از نسخه‌های مصور قدیمی آتش به شکل هاله بر دور سر همه پیکره‌های انسانی و همچنین پرنده‌ها و حیوانات مشاهده می‌شود که شاید با توجه به تأثیر اندیشه‌های اسلامی مبنی بر تقدس همه موجودات و جایگاه یکسان همه آنان نزد خداوند باشد، اما به تدریج این هاله مقدس تنها سر مقدسین را احاطه کرده و نماد درخشش نور الهی از شخصیت مقدس می‌شود. شکل هاله نخست فرم دایره مانند داشت که کم‌کم به هاله وسیع با زبانه‌های آتشین و طلایی که به سوی آسمان سر کشیده تبدیل شد که می‌تواند نمودار و نماد نَسَبِ پاک، آسمانی و الهی آن شخصیت باشد. روش تحقیق تحلیلی-تاریخی براساس مطالعه کتابخانه‌ای است.

واژگان کلیدی: معراج‌نامه، آتش، هاله مقدس، فرم، رنگ

مقدمه

آتش در تمدن‌های مختلف و در بین ایرانیان دارای اهمیت ویژه‌ای است که خود را به اشکال مختلفی نمایان کرده است. آتش به لحاظ معنایی از نمادهای چندپهلوی است که در قالب‌هایی چون هاله سر، پاک‌کننده و متمایزکننده و البته در برخی عنصری سوزان است. اگرچه برای هاله مقدس معنای مستقل و خاصی در دسترس نیست، اما معنای آن را با بررسی نمادهایی از قبیل خورشید، آتش، فرّه و غیره می‌توان درک کرد. به لحاظ شکل ظاهری، هاله مقدس، هاله‌ای از نور است که هنرمندان به دور سر یا بدن شخصیت‌های مقدس تصویر کرده‌اند. در دوره اسلامی ایران به شکل نور و آتش بر دور سر یا بدن پیامبران و امامان اجرا شده است. بنابراین هدف این مقاله، بررسی دلایل به‌کارگیری آتش در قالب اشکال متفاوت (نور، دایره، شعله آتش و غیره) و بررسی حضور آتش از سه منظر فرم، رنگ و نمادین در نگارگری ایرانی-اسلامی در معراج‌نامه‌های قرن هفتم تا سیزدهم هجری است و سعی بر یافتن سیری منطقی از تحول و تغییر آتش دارد. سؤال پژوهش عبات است از این که عنصر آتش در نگاره‌های قرن هفتم تا سیزدهم هجری چه مفهومی داشته است؟ فرضیه تحقیق این است که عنصر آتش به شکل هاله دور سر مقدسین را احاطه کرده و نماد درخشش نور الهی از شخصیت مقدس می‌شود. در این مقاله ابتدا به پیشینه پژوهش و روش تحقیق پرداخته خواهد شد سپس آتش در تفکرات دینی و نگارگری اسلامی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در ادامه عنصر آتش در معراج‌نامه‌ها و نمونه‌های مطالعه مورد تجزیه و تحلیل قرار خواهد گرفت و در انتها نتیجه‌گیری و پیشنهادها ارائه می‌گردد.

پیشینه پژوهش

ژان- پیر بایار در *رمزپردازی آتش* به بررسی نمادهای آتش و طبقه‌بندی رمزهای آن پرداخته که از لحاظ نمادین مورد بررسی قرار داده است. عکاشه ثروت در *نگارگری اسلامی* به تاریخچه و ویژگی‌های نگارگری (نقاشی) اسلامی در دو بخش کلی پرداخته است. در بخش نخست با عنوان نگارگری اسلامی میان تجویز و تحریم، ابتدا ویژگی‌های و سپس منابع و

موضوع‌های نگارگری اسلامی را شرح می‌دهد و به نگارگری دینی در اسلام، تصویر قصص قرآن و کتب مقدس آسمانی و هنر چهره‌نگاری^۱ در اسلام می‌پردازد. در بخش دوم نگارگری در دوره‌های مختلف اسلامی در کشورهای عربی و ایران را بررسی کرده است. لاله شمسی و همکاران *معراج‌نامه نگین درخشان نگارگری ایلخانی* به بررسی رقع‌های معراج‌نامه ایلخانی پرداخته و بیان می‌کنند در این معراج‌نامه ما با شیوه‌ای خاص در نگرش به فرم و رنگ مواجهیم که مایه‌های طبیعت‌گرایانه آن چشمگیر است که شیوه درشت پیکره از خصوصیات بارز آن است. تأثیرات هنر نقاشی چین و بیزانس در ترسیم پیکرها به‌وضوح قابل‌مشاهده است. در ضمن باید گفت که زیبایی بصری نگاره‌های این معراج‌نامه چنان است که نگارندگان را بر آن داشته که درخشش زیبایی بصری آن‌ها را مورد بررسی قرار داده و تحلیل بعد محتوایی آن را به فرصتی دیگر موکول کنند. علی بوذری در *فضای بی‌زوال*، نگاهی تطبیقی به تصاویر چاپ سنگی معراج پیامبر^(ص) داشته است و در آن به بررسی هاله نور و یافتن نمادهای تصویری معراج پیامبر^(ص) در کتاب‌های چاپ سنگی ایرانی در دوره قاجار پرداخته است. اصغر کفشچیان مقدم و همکاران در *بررسی عناصر نمادین در نگارگری ایران* به بررسی انواع عناصر نمادین بر اساس طبقه‌بندی و عملکرد عناصر و نمادگرایی در آثار نگارگری ایران پرداخته‌اند. علی عباسی و همکاران در *چندسویگی معنایی آتش در معراج‌نامه میرحیدر*، مفاهیم مختلف آتش و چگونگی تغییر کارکرد معنایی آن در معراج‌نامه میرحیدر مورد بررسی قرار داده‌اند. علیرضا بهارلو و همکاران در *عناصر زیبایی‌شناختی در دیوارنگاره‌های قاجاری معراج پیامبر^(ص)* به بررسی دیوارنگاره‌ها از نظر ساختار و زیبایی‌شناسی عناصر به‌کاررفته از جمله هاله نور می‌پردازند. مهدی محمدزاده و همکاران در *نمادهای عرفانی در نگاره‌های دوزخ معراج‌نامه میرحیدر*، به نحوه ترجمان بصری دوزخ و روایت قرآنی آن توسط نقاشان تیموری پرداخته‌اند و نماد آتش را در دوزخ مورد بررسی قرار داده‌اند. سمیه رمضان ماهی در *تحلیل*

1. portrait

است و درعین حال هر دو اثر دربرگیرنده عناصر اصلی رخداد عظیم معراج مطابق با قرآن و احادیث هستند.

روش پژوهش

روش پژوهش تحلیلی-تاریخی است. روش جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و اسنادی بوده و روش تحلیل یافته‌ها، کیفی است. جامعه مورد مطالعه نگاره‌های معراج‌نامه در کتب قدیمی مختلف به‌جای مانده از قرن ۱۲-۷ هجری قمری است. روش نمونه‌گیری انتخابی که شامل ۸ کتاب است: جوامع‌التواریخ (تاریخ رشیدی)، معراج‌نامه احمد موسی، معراج‌نامه میرحیدر، خمسه نظامی، نسخه خطی حبیب‌السییر خواندمیر، هفت‌اورنگ جامی، فالنامه شاه‌تھماسب و معراج‌نامه شجاعی مشهدی (جدول ۱). با بررسی نماد آتش و سیر تحول آن، از معرفی صرف این نقش فراتر رفته و به بررسی دلایل به‌کارگیری این نماد در قالب اشکال متفاوت (نور، دایره، شعله آتش و غیره) در معراج‌نامه‌ها پرداخته خواهد شد.

شمایلهای آتش در نگارگری ایرانی-اسلامی، پس از دسته‌بندی انواع آتش، به بررسی سنت‌های تصویری فرم و رنگ آتش در نگارگری ایرانی-اسلامی می‌پردازد. اصغر جوانی در سیر تحول معراج نگاری حضرت محمد (ص) (از عصر ایلخانی تا عصر صفویه) به بررسی تعدادی از نگاره‌های مهم معراج حضرت محمد (ص) متعلق به دوره ایلخانی تا عصر صفویه، با هدف شناخت سیر تحول آن‌ها، متناسب با برخی از مؤلفه‌های سبکی، سیاسی و مذهبی می‌پردازد. در این پژوهش‌ها به بررسی سیر منطقی تحول و تغییر نقش آتش در نگاره‌های دوره‌های مختلف نگارگری ایران با نگاهی تطبیقی انجام‌نشده که نقطه عطف مقاله حاضر است. مهدی دوازده‌امامی در مطالعه تطبیقی واقعه معراج در نگاره معراج سلطان محمد و متن معراجیه‌های نظامی بیان کرده است که نگاره معراج اثر سلطان محمد باوجود برخی نوآوری‌ها، به میزان قابل‌توجهی به متن معراجیه اثر نظامی وفادار بوده

جدول ۱: نسخه‌های منتخب مورد بررسی در مقاله (مأخذ: نگارنگان)

نویسنده	محل نگهداری	سال	دوره	نسخه‌های منتخب
رشیدالدین فضل‌الله همدانی	کتابخانه دانشگاه ادینبرو	۷۱۴ق	ایلخانی	جوامع‌التواریخ
احمد موسی	کتابخانه توپقاپی ترکیه	۷۱۸ق	ایلخانی	معراج‌نامه احمد موسی
میرحیدر	کتابخانه ملی پاریس	۸۴۰ق	تیموری	معراج‌نامه میرحیدر
نظامی گنجوی	موزه بریتانیا لندن	۹۰۰ق	تیموری	خمسه نظامی
غیاث‌الدین همادالدین حسینی معروف به خواندمیر	کتابخانه کاخ گلستان	۹۴۰ق	صفوی	نسخه خطی حبیب‌السییر
نورالدین عبدالرحمن نظام‌الدین ملقب به جامی	واشنگتن دی سی	۹۷۲ق	صفوی	هفت‌اورنگ جامی
نامعلوم	واشنگتن دی سی	۹۸۰ق	صفوی	فالنامه شاه‌تھماسب
شجاعی مشهدی	کتابخانه ملی رژیم اشغالگر قدس	۱۲۶۸ق	قاجار	معراج‌نامه شجاعی

در مصر باستان، آتش، تطهیر کننده به شمار می‌آید و نیز آتش مقدس وجود داشت و برای نگهداری آتش، نگهبان و مکانی ویژه داشتند. (کامرانی، ۱۳۸۳: ۱۱۰). در روم باستان آتش «وستا» نام داشته و با تشریفات خاصی مورد پرستش و نیایش قرار می‌گرفته است (بایار، ۱۳۷۶: ۲۷۷). در چین، آتش زینه (یانگ) است و به طور کلی، دارای نمادهای مثبتی مانند خشم، خطر، سرعت، شهوت است. آتش دلالت بر شور و شوق دارد و یکی از دوازده زینت، بر روی

آتش در تفکرات دینی

اعتقادات ملل باستانی جهان نشان می‌دهد که از دوره‌های کهن، همبستگی میان ملت‌ها و بزرگداشت و ستایش آتش وجود داشته است. در میان طوایف هند و اروپایی آتش مقدس شمرده می‌شده؛ به‌طور مثال، آگنی خدای آتش در جایی پسر آسمان و در جایی دیگر پسر پادشاه ارواح مردگان و در جایی پسر برهما است (عقیفی، ۱۳۷۴: ۵۰۲).

جامه‌های امپراتوران چین است. خدای عبرانیان، در بته فروزانی، به صورت یک ستون آتشین، یا یک موجود آتشین بر روی کوه سینا، ظاهر شد. در یکی از اصول عیسوی مربوط به برزخ، آتش تطهیر کننده و در دوزخ کیفر به شمار می‌آید (هال، ۱۳۸۰: ۱۹۹). آریاها معتقد بودند که آتش، جوهر هستی و زندگی اساس آن است. همچنین تصور می‌کردند که میان روح نیاکان ایشان و آتش ارتباط و نزدیکی وجود دارد. (قلی‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۹).

آتش در دوره اسلامی مظهر شور و شوق مذهبی و به‌ویژه یک قلب شعله‌ور است. شعله تجسم نوع‌دوستی و نماد نزول روح‌القدس نیز هست (هال، ۱۳۸۰: ۱۲۳). فردوسی آتش را نماینده فروغ ایزدی و قبله ایرانیان می‌شمارد و خاک و سنگ را قبله تازیان. اسدی نیز به تعصب دینی، برخلاف فردوسی، همه‌جا خاک را بر دیگر عناصر و به‌ویژه آتش ترجیح می‌دهد (موحد، ۱۳۷۴: ۱۳۶). در نزد سهروردی، برگردان مُثُل افلاطونی به زبان فرشته باوری در آیین مزدایی و آمیختن دو سنت ایرانی و یونانی با آموزه‌های اسلامی و اشراقی، نتایج منحصر به فردی به دنبال دارد و یکی از مهم‌ترین این نتایج همانند کردن هاله اوستایی و نور محمدی در سنت اسلامی است (کامرانی، ۱۳۸۳: ۱۱۶).

آتش در نگارگری ایرانی

در نگارگری ایران، آتش نمادی است که بارها با همتای ادبی خود یکی می‌شود و به همان شکل شعله‌های پرفروغ به تصویر کشیده می‌شود. کم‌کم هاله مقدس به صورت شعله‌های آتشین تبدیل شد که جزو نمادگزینی آتش در نگارگری ایرانی محسوب می‌شود. چراکه آتش، نمادی از قداست و پاکی شخصیت می‌شود (باپار، ۱۳۷۶: ۱۸۹).

شعله آتش مادی، در قسمت پایین سنگین و ایستا و در بالا، نوک‌تیز و تند جلوه می‌کنند و رنگ این شعله‌ها طلایی، زرد طلایی و قرمز با دورگیری‌های قهوه‌ای و یا قرمز تیره از رایج‌ترین روش‌ها است (رمضان‌ماهی، ۱۳۹۶: ۴). در آتش غیرمادی و آتش درونی، دربردارنده مفاهیم حسی و درونی،

اصطلاحاتی مانند آتش عشق و یا آتش کینه و انتقام از این دست مضامین است. (هال، ۱۳۸۰: ۲۰۲). آتش در معنی آتش الهی و نور معرفت شاید، رایج‌ترین موارد استفاده از آتش در نگاره‌های ایرانی، تنها خاص اولیاء‌الله است. هاله‌ی آتش‌وار در اطراف سر، اصولاً ایستا و رو به بالا تصویر شده‌اند، گویی نوک آن به حق اشاره می‌کند. رنگ رایج، استفاده از طلایی و در مواردی زرد طلایی است که اصولاً دورگیری سفید و در موارد بسیاری فقط از رنگ طلایی استفاده شده است. این نور الهی که بیان‌کننده‌ی کثرت به وحدت است، دارای تنوع در شکل نیز هست: شعله‌های برگ‌ی، شعله‌های تابدار و شعله‌های ابرناک از رایج‌ترین فرم‌های این‌گونه از آتش است و تماماً دربردارنده‌ی نوعی آرامش و الوهیت‌اند (کوپر، ۱۳۷۹: ۳۵۲). آتش شیطانی، اصولاً به چشمان دیوان، اجنه و شیاطین در متون ادب فارسی تشبیه می‌شود. این‌گونه از آتش، اصولاً با رنگ سرخ که هرچه به سمت کناره‌ها می‌آید، در رنگ زرد حل می‌شود (رمضان‌ماهی، ۱۳۹۶: ۴). هاله مقدس «نور الهی و نیروی ترکیبی آتش و طلای شمسی یا انرژی الهی است، نور ساطع از تقدس، نیروی معنوی و قدرت نور، تقدس، فرّ، دایره شکوهمند، نبوغ، فضیلت، صدور قوه حیاتی موجود در سر، انرژی حیاتی خرد، نور متعالی معرفت» (کوپر، ۱۳۷۹: ۳۷۸). در برخی از نسخه‌های مصور قدیمی این هاله بر دور سر همه پیکره‌های انسانی و همچنین پرنده‌ها و حیوانات به چشم می‌آید که شاید با توجه به تأثیر اندیشه‌های اسلامی مبنی بر تقدس همه موجودات و جایگاه یکسان همه آن‌ها نزد خداوند باشد، اما به تدریج این هاله‌ی مقدس تنها سر مقدسین را احاطه کرده و نماد درخشش نور الهی از شخصیت مقدس می‌شود. شکل هاله نخست فرم دایره مانند داشت (تصویر ۱) که کم‌کم به هاله‌ی وسیع با زبانه‌های آتشین و طلایی که به سوی آسمان سر کشیده تبدیل شد که می‌تواند نمودار و نماد نَسَب پاك، آسمانی و الهی آن شخصیت باشد (کفشچیان‌مقدم و یاحقی، ۱۳۹۰: ۹۱).

تصویر ۲: اشکال مختلف هاله‌های نور دور سر پیامبر در تصاویر چاپ سنگی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱: نسخه‌ای از کتاب ورقه و گلشاه، اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری (مأخذ: کتابخانه توپقاپوسرای استانبول)

عنصر آتش در معراج‌نامه‌ها

در بیشتر معراج‌نامه‌ها، نحوه ترسیم نور دور سر پیامبر اکرم (ص)، به صورت آتش است. آتش نماد استحاله، تطهیر، نیروی زندگی بخش، حمایت یا حفاظت، گداختگی، رنج و واسطه‌ی انتقال پیام‌هاست. (کوپر، ۱۳۷۹: ۲۷۸) تنوعی که در ترسیم شعله‌ها وجود دارد نیز چشمگیر است. به روایت نظامی، پیامبر اکرم (ص) در مسیر معراج خود از عالم ملک به عالم ملکوت و از آنجا به مرتبه‌ی قاب قوسین و در نهایت به مرتبه‌ی دیدار خداوند نائل می‌شود. ایشان هنگام عبور از هفت آسمان، در هر آسمان یکی از حجاب‌هایی را که مانع دیدار او با حق است، به یکی از هفت سیاره می‌دهد؛ بدین ترتیب

که خواب خود را به ماه، امی بودنش را به عطارد، طبیعتش را به ناهید، آتش خشمش را به مریخ، رعوتش را به مشتری و سیاهی مرکبش (جسم/ براق) را به کیوان می‌سپارد و آنگاه خود مجرد و با گوهری پاک، راه معراج پی می‌گیرد (نظامی، ۱۳۸۰: ۹۰۷).

فرم: یکی از اجزای تصویری آتش و نور که در نگارگری معراج به چشم می‌خورد، نوع تصویرپردازی هاله نور برای امامان و فرشته‌ها است. از بررسی نمونه‌های نگارگری، کاربرد سه نوع هاله نور مشخص می‌شود. نوع اول هاله نور به شکل یک دایره روشن ساده، نوع دوم هاله نور به شکل خورشید و نوع سوم هاله نور با انوار شعله‌سان.

جدول ۲: گونه‌های فرم آتش در آثار نگارگری معراج در قرن ۱۳-۷ هجری قمری (مأخذ: نگارندگان)

نسخه‌های منتخب	تعداد نگاره	هاله سر			ابره‌های آسمان	شعله‌های آتش	دوخت
		آتشین	دایره	دارای شعاع			
جوامع التواریخ	۱	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
معراج‌نامه احمد موسی	۳	ندارد	ندارد				
معراج‌نامه میرحیدر	۴	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد
خمسه نظامی	۳						
حبیب‌السییر خواندمیر	۱						
هفت‌اورنگ جامی	۱	ندارد	دارد	دارد	دارد	دارد	ندارد
فالنامه شاه‌تھماسب	۱						
معراج‌نامه شجاعی	۳	ندارد	دارد	دارد	ندارد	ندارد	ندارد

پیامبر ناشی شده و کل نگاره و ساخت آسمانی را احاطه کرده است. با توجه به تغییر کارکرد شعله‌ها، از نور آتشین انبیای الهی به نور معنوی در آسمان‌های هفت‌گانه، در بسیاری از نگاره‌ها در ظاهر آن‌ها نیز تغییر ایجاد شده و کاملاً به صورت

در معراج‌نامه‌های منتخب، شعله‌های آتشین، همچون ابره‌ایی طلایی در آسمان شناورند که نشان‌دهنده نور تقدس و معنوی در آسمان‌ها هستند. نکته قابل‌توجه آن است که در بسیاری از نگاره‌ها این ابره‌ای طلایی از نور آتشین دور

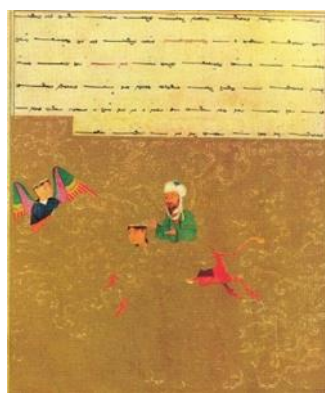
ابر به نمایش درآمده‌اند. در جریان عروج پیامبر^(ص) به آسمان‌های بالاتر، در بسیاری از صحنه‌ها بر تجمع نور و ابرهای طلایی افزوده می‌شود به طوری که در آسمان هفتم، این ابرها به صورت کل واحد، تمامی ترکیب نگاره را احاطه کرده‌اند.

در معراج‌نامه‌ها اطراف پیامبران و گاهی فرشتگان دارای هاله آتشین هستند. در بسیاری از صحنه‌ها اغراق شده، به طوری که گاهی این شعله‌ها تمام بدن و گاهی مرکبش، براق را نیز احاطه کرده است. در برخی از تصاویر، هاله آتشین دور پیامبر^(ص) به شکل گیاه یا درختی درآمده است.

در جلد دوم کتاب جامع التواریخ رشیدالدین از میان هشت نگاره‌ای که از صحنه‌های مختلف زندگی پیامبر اسلام ترسیم شده، نگاره‌ای نمایانگر واقعه معراج است. در این نگاره پیامبر نشسته بر پشت براق تصویر شده‌اند در حالی که پوشش بلند بر تن و سرپوشی بر سر دارند که انتهای آن در هوا معلق است و دور سر پیامبر هیچ هاله نوری وجود ندارد. در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم نگاره‌های معراج پیامبر بدون هاله و از ابرهای پیچان و آتش هیچ تصویری دیده نمی‌شود (تصویر ۳).

تصویر ۵: حمل پیامبر^(ص) بر روی شانه های جبرئیل، معراج‌نامه احمد موسی، سده ۸ هجری قمری، موزه تویقایی سرای، استانبول (گراپر، ۱۳۹۰: ۱۲۳)

تصویر ۴: پیامبر^(ص) سوار بر براق و به همراه جبرئیل، به سمت آسمان هفتم از جنس نور، معراج‌نامه میرحیدر (سگای، ۱۳۸۵: ۵۵).

تصویر ۳: نزول قرآن کریم بر پیامبر^(ص)، جوامع التواریخ (ایلخانی) کتابخانه دانشگاه ادینبرو (شین دشتگل، ۱۳۸۹: ۹۸)

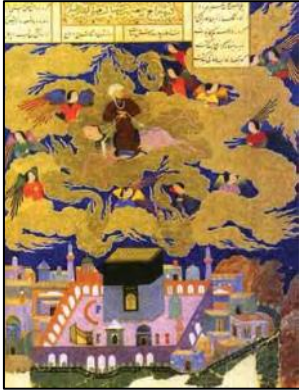
را نیز مجسم می‌کنند (تصویر ۴). در نگاره احمد موسی که حضرت رسول^(ص) سوار بر براق تصویر شده‌اند، چهره ایشان با هاله‌ای دندان‌های نقاشی شده که احتمالاً آغاز تبدیل تدریجی فرم‌های مدور هاله‌ها به فرم شعله‌گون است. شاید تأثیر زندگی بیابان‌گردی و استفاده از آتش و ملموس بودن آتش در مفهوم نور در عالم واقع و تأثیرات تفکر مانوی و بودایی شرق، سبب تغییر حالت و شکل هاله مقدس مدور به شعله‌ای (ترنجی) باشد و اشکال ترنجی و شعله‌ای در این دوره در آثار هنری ایرانی دیده می‌شود (تصویر ۵).

در معراج‌نامه میرحیدر، مراتب نوری حق به گونه‌ای است که با نزدیک‌تر شدن پیامبر^(ص) به خداوند و جدایی هرچه بیشتر او از عوامل ماده، برای او آشکارتر می‌شود. با توجه به سیر صعودی سفر رسول اکرم^(ص) در آسمان‌های هفت‌گانه و

در معراج‌نامه میرحیدر، در جریان عروج پیامبر^(ص) به آسمان‌های بالاتر، در بسیاری از صحنه‌ها بر تجمع نور و ابرهای طلایی افزوده می‌شود به طوری که در آسمان هفتم، این ابرها به صورت کل واحد، تمامی ترکیب نگاره را احاطه کرده‌اند. رنگ آسمان‌ها عموماً آبی لاجوردی است، اما این رنگ در سیر روایی داستان دگرگون شده است. برای مثال، هنگامی که پیامبر^(ص) به آسمان هفتم- که از نور ساخته شده است- می‌رسد، هنرمند آسمان را کاملاً با پیچش‌های طلایی به نظم پرکرده است؛ پیچش‌هایی که تقریباً حضرت محمد^(ص)، جبرئیل و براق را در خود فرود برده‌اند. نقش‌هایی طلایی پوشاننده، ترسی را که پیامبر به این آسمان احساس می‌کند منعکس می‌نمایند. همچنین آن‌ها نه تنها نور درخشنده، بلکه سعادت جادوانی بالاترین فلک آسمان گونه

ذکر است که در برخی از نگاره‌های این نسخه، این هاله تمامی پیکر پیامبر را در بر گرفته است. انبیای الهی هاله مقدسی بر گرد سرشان دارند که نشان از نوری الهی و معنوی است جالب است که در تمام نگاره‌ها، این هاله مقدس به شکل شعله‌های فروزان آتش‌گونه و به حالت ابرهای تزیینی چینی به تصویر درآمده است.

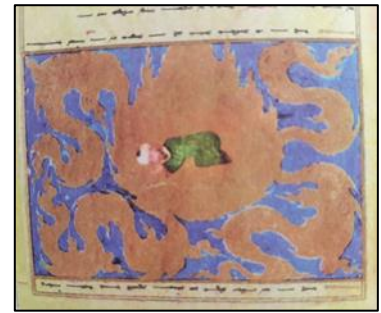
ملکوت اعلی، افزایش نور الهی و معنوی با تراکم بیشتر ابرهای آتشین و پیچان طلایی نشان داده شده است. در معراج نامه میرحیدر سفر پیامبر را به بهشت و دوزخ نشان می‌دهد در تمامی برگه‌های این نسخه، پیرامون سر پیامبر، هاله‌زیرینی به شکل شعله‌های آتش دیده می‌شود که نسبت به نسخه‌های قبلی از ارتفاع بیشتری برخوردار است. لازم به

تصویر ۸: معراج پیامبر^(ص)، خمسه نظامی، هرات، منسوب به عبدالرزاق، موزه بریتانیا، لندن (گراپر، ۱۳۹۰: ۱۲۲)

تصویر ۷: فرشتگان در پشت پنجره‌ای در آسمان، خمسه نظامی، تبریز، ۹۱۱/۱۵۰۵، مجموعه کی‌یر، نیویورک (عکاشه، ۱۳۸۰: ۱۳۹)

تصویر ۶: پیامبر^(ص) در حال سجده در عرش الهی، معراج نام میرحیدر (سگای، ۱۳۸۵: ۲۸)

مسجدالنبی و مسجدالحرام در حرکت است؛ در اطراف ایشان هاله‌ای از نور به شکلی متفاوت از سایر نگاره‌ها، به شکل ابر با اشعه‌های بلند و به رنگ زرد و طلایی و صورتی مشاهده می‌شود (تصویر ۷).

مفهوم نور الهی به‌خوبی، در تصاویری که بر معراج حضرت محمد دلالت دارد نمایان است (تصویر ۸). در این تصویر، فرم و رنگ، هردو در خدمت این معنا است. آتش هاله‌گون اطراف سر پیامبر، به‌صورت متمرکز، با اشاره به سوی بالا و تماماً با رنگ طلایی، کار شده است، اما انوار الهی، با طلایی‌تر خالص‌تر و گرم‌تری، تعدیل گشته و از لحاظ فرمی پویا و در حرکت هستند.

در نگاره معراج‌نامه میرحیدر، پیامبر^(ص) در حال سجده در عرش از نادرترین نگاره‌ها به شمار می‌رود که در آن حضرت محمد^(ص) به‌صورت کاملاً منفرد و مجزا در مرکز ابرهای طلایی و در حالت سجده نمایش داده شده است. فیگور کوچک پیامبر^(ص) که بر ابر شلعه‌ور طلایی و عظیمی به سجده افتاده است، با چهار نوار ابری بزرگ موج‌دار احاطه شده و به‌طور مؤثر و زیبایی خلوت مردی را در رویارویی با خداوند منتقل می‌کند (تصویر ۶).

در نسخه‌ای از خمسه نظامی نگاره‌ای از صحنه معراج پیامبر وجود دارد در این نگاره، پیامبر در میان ترکیبی فشرده از فرشتگان، سوار بر براق بر بالای بناهایی مشتمل بر سه گنبد طلایی به نشانه سه حرم مسلمانان یعنی مسجدالاقصی،

تصویر ۱۱: حضرت محمد (ص) سوار بر براق، نگاره احمد موسی، اواسط قرن هشتم هجری، موزه توپقاپی استانبول (عکاشه، ۱۳۸۰: ۱۴۲)

تصویر ۱۰: معراج پیامبر (ص) به آسمان‌ها، خمسه نظامی، برگ مصوری از خمسه شاه‌تھماسب، ۱۵۳۹-۱۵۴۳/۱۴۶-۹۵۰، لندن، موزه بریتانیا (عکاشه، ۱۳۸۰: ۱۴۲)

تصویر ۹: نزول فرشته وحی بر حضرت محمد (ص) و بشارت او به سفر معراج، معراج‌نامه میرحیدر (سگای، ۱۳۸۵: ۵۴)

تصویر هاله آتشی با شعله‌های بلند و اجزای متعدد مشاهده می‌شود که صرفاً محدود به هاله پیرامون سر نشده و حول بدن ایشان را به کلی فراگرفته است (تصویر ۱۰). در نگاره‌ای از احمد موسی، پیامبر (ص) سوار بر براق در مرکز صحنه، با جامه‌ای به رنگ سبز تیره، شال سفید بر کمر، عمامه سفید بر سر و چهره‌ای محوشده و تنها محاسن آن مشاهده می‌شود. هاله آتشی با نمایش شعله‌های گویای زرین، با خطوط سفید احاطه‌شده، پیرامون سر فرشتگان و حضرت محمد (ص) به یک روش ترسیم شده است. (تصویر ۱۱)

در نگاره‌ای از معراج‌نامه میرحیدر، هنرمند برای بیان این صحنه از ترکیب‌بندی دقیق، شخیصت‌پردازی دوبعدی و ترکیب‌بندی پیکره‌ای که هنر اولیه تیموری را به تصویر می‌کشد استفاده می‌کند. فرشته در این نگاره با بال‌های رنگارنگ، پیراهن سبز، ردایی بنفش، تاج و هاله‌ای طلایی و قرمز در اطراف پاهای خود دارد و جلوی پای پیامبر (ص) زانو زده، پیامبر (ص) با هاله‌ای نورانی که فقط دور سر او را در برگرفته احاطه‌شده، این هاله به رنگ طلایی و به شکل شعله‌های آتش نشان داده شده است. (تصویر ۹). در تصویر ۱۰ هاله مقدس دور بدن پیامبر اکرم (ص) به صورت شعله‌های گسترده آتش دیده می‌شود و سراسر اثر را احاطه کرده است. در این

تصویر ۱۴: معراج پیامبر، حبیب السیر خواندمیر، اوایل سده ۱۱ ق، کاخ گلستان (گراپر، ۱۳۹۰: ۱۲۱)

تصویر ۱۳: معراج حضرت محمد (ص)، از نسخه‌ای از هفت‌اورنگ جامی، ۱۵۵۶-۱۵۶۵/۹۷۲-۹۶۳ ق، گالری هنر فریر، موسسه اسمیتسونیان، واشنگتن دی سی، (نیم برگی؛ ۲۷۵؛ ۴۶/۱۲) (گراپر، ۱۳۹۰: ۱۲۳)

تصویر ۱۲: معراج، برگی از فالنامه شاه‌تھماسب، آقامیرک نقاش، لندن، مجموعه وور (گراپر، ۱۳۹۰: ۱۳۰)

در نگاره فال‌نامه شاه‌تھماسب، شعله آتش با حجم کم، تنها اطراف سر پیامبر^(ص) را به نشانه تقدس در برگرفته است و در نظر گرفتن بیشترین مساحت رنگ سفید برای پیکر و سر و صورت در میان انبوه رنگ‌ها، ایشان را به شخصیت محوری نگاره در مرکز کادر تبدیل کرده است. (تصویر ۱۲).

در نگاره نسخه‌ای از هفت‌اورنگ جامی، هاله‌ی آتشگون در اطراف سر پیغمبر^(ص) به صورت برگه‌ی، با لبه‌های تیز و متمرکز تصویر شده است. برخلاف نور الهی که از فرم‌های پیچان و فعال تشکیل شده، آتش پیامبر، از تکرار شکل هاله در درون خود سود جسته است (تصویر ۱۳).

در نگاره حبیب‌السیر خواندمیر، سطح و فرم، بیان‌کننده‌ی هاله نور است. سطحی که دربردارنده‌ی آتش انوار الهی در گرداگرد حضرت و براق است، از تمامی سطوح دیگر بزرگ‌تر است، فرم آن ساده، حجیم و متمرکز است، درحالی‌که فرم انوار الهی، پیچان، گرد و ابرمانند و متکثر هستند (تصویر ۱۴).

رنگ: در نگارگری ایرانی، عموماً از رنگ طلایی برای نشان دادن نور استفاده می‌شود که به همه‌چیز جلوه‌ای خاص و خیالی می‌بخشد. رنگ‌های گرم مانند طلایی و زرد بیشترین استفاده را در هاله تقدس دارند. این رنگ‌ها به صورت نمادین جلوه‌ای از نور و الوهیت هستند. در بعضی از چهره‌های پراهمیت از رنگ‌های مشکی برای دورگیری رنگ طلایی استفاده می‌شود. اصولاً، در اغلب تصاویر، رنگ هاله‌های الهی، روشن و طلایی با دورگیرهای سفید است، اما آتش سوزاننده با رنگ زرد طلایی، فروغ کمتری یافته و با دورگیری‌های تیره و استفاده از رنگ قرمز، سوزاندگی و غضب الهی را متبادر می‌سازد. آتش الهی اصولاً متمرکز و رو به بالاست، اما آتش سوزاننده متکثر و اریب تصویر می‌شود.

در برخی تصاویر، نگارگر پا را فراتر نهاده و تنها آتش نور الهی را به رنگ طلایی کشیده است. در نگاره خمسه نظامی (تصویر ۷)، هاله‌ی پیامبر، تماماً ایشان و براق را فراگرفته و از نظر مبانی تصویری، بر پیکره‌ی ایشان و اهمیت‌شان تأکید می‌کند. برای رنگ‌آمیزی از رنگ طلایی با دورگیری‌های آبی تیره استفاده شده و در بعضی قسمت‌ها، سایه‌پردازی‌هایی با رنگ قرمز ملایم دیده می‌شود. جنس نورهایی که فرشتگان بر حضرت محمد^(ص) نثار می‌کنند نیز از همین جنس است. در عوض، انوار الهی، به صورت ابرهایی پیچان که با رنگ‌های قرمز، طلایی و آبی تیره و سایه‌پردازی‌های سفید رخ می‌نمایند، در تمامی فضای نگاره، به چشم می‌خورند (تصویر ۷).

در تصاویر معراج‌نامه احمد موسی، پیامبر با هاله‌ای به دور سر، از اشخاص دیگر متمایز گشته که این هاله، نشانه عظمت و قدرت بوده و به صورت دایره‌ای دندان‌های نشان داده شده است (تصویر ۱۵). در معراج‌نامه میرحیدر با توجه به مضمون مذهبی آن، انبوه فیگورهای پیامبران و گاهی فرشتگان را می‌توان مشاهده کرد که دارای هاله آتشین طلایی‌رنگ هستند. باوجود این، نگارگران این نگاره‌ها در نمایش فرم و شکل آن ابتکار و خلاقیت از خود بروز داده‌اند. هنرمند این معراج‌نامه در نمایش هاله مقدس دورتادور حضرت محمد^(ص) در بسیاری صحنه‌ها اغراق کرده، به طوری‌که گاهی این شعله‌ها تمام بدن او و گاهی مرکبش، براق را نیز احاطه کرده است. بنابراین، گرچه در این معراج‌نامه پیامبران دیگر نیز هاله مقدسی بر گرداگرد سرشان دارند، تشعشعات آن در قیاس با هاله نور پیامبر کمتر است. این امر از تفاوت درجات و مراتب انبیا ناشی می‌شود (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۷: پیامبر^(ص) سوار بر براق و جبرئیل ایستاده در پیش او (معراج‌نامه شجاعی) (سگای، ۱۳۸۵: ۱۰۲)

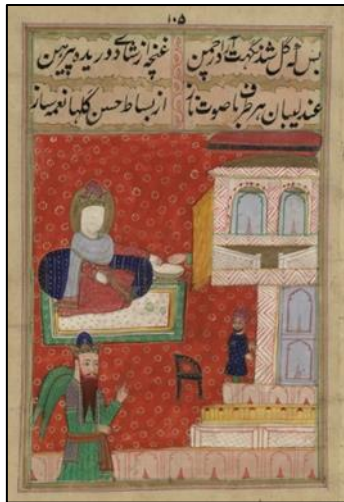
تصویر ۱۶: در راه اورشلیم، معراج‌نامه شاهرخی (میرحیدر)، سده ۹ هجری قمری. کتابخانه ملی پاریس (سگای، ۱۳۸۵: ۱۰۰)

تصویر ۱۵: معراج‌نامه، اثر احمد موسی (دوره ایلخانی)، مکتب تبریز، گنجینه کتابخانه توقفاپوسرای استانبول (سگای، ۱۳۸۵: ۱۰۰)

در نگاره معراج‌نامه شجاعی، حضرت محمد (ص) عمامه به سر و نقاب بر چهره با هاله‌ای گرد سر همانند ستاره‌ای هشت پر با تشعشعات خطی پیرامون آن به تصویر درآمده است و در وهله اول دید را به سوی خود جلب می‌کند (تصویر ۱۷). در نگاره‌ای دیگر از این معراج‌نامه تصویر حضرت محمد (ص) با

چهره‌ای پوشیده و تاج زرین بر سر و هاله‌ای دایره مانند به رنگ طلایی دور سر او را احاطه کرده است (تصویر ۱۸). در نگاره معراج‌نامه شجاعی (حضرت محمد (ص) بر سر مائده و ظهور دست غیبی) نیز هاله دور سر به صورت دایره و به رنگ طلایی است (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۹: نگاره معراج، حضرت محمد (ص) بر سر مائده و ظهور دست غیبی، معراج‌نامه شجاعی، کتابخانه ملی رژیم اشغالگر قدس (بوذری، ۱۳۸۹: ۲۴)

تصویر ۱۸: نگاره معراج پیامبر (ص) در آسمان اول، معراج‌نامه شجاعی، کتابخانه ملی رژیم اشغالگر قدس (بوذری، ۱۳۸۹: ۲۴)

جدول ۳: مطالعه فرم و رنگ آتش در آثار نگارگری (مآخذ نگارندگان)

شماره تصویر	تصویر هاله دور سر	فرم هاله			رنگ	ویژگی	
		محل تصویر آتش	همراهی با متن	گسترده‌گی و فشردگی		شعله و زبانه	ظاهر
۳		-	ندارد	--	-	بدون شعله و زبانه	نزل قرآن کریم بر پیامبر (ص) (جوامع التواریخ)
۴		تمام تصویر	دارد	گسترده	طلایی و قرمز	بدون شعله و زبانه	پیامبر (ص) سوار بر براق به سمت آسمان هفتم (میرحیدر)
۵		هاله سر	ندارد	فشرده	طلایی	زبانه آتش	پیامبر (ص) بر روی شانه‌های جبرئیل (احمد موسی)

۶			دارد		طلایی و قرمز	شعله‌های آتش		پیامبر در حال سجده در عرش الهی (میرحیدر)
۷		تمام تصویر	ندارد	گسترده	طلایی و زرد	نوارهای ابرمانند	نامنظم	فرشتگان در پشت پنجره‌ای در آسمان، (خمسه نظامی)
۸			دارد			شعله‌های آتش		معراج پیامبر (ص) (خمسه نظامی)
۹		دور سر پیامبر	ندارد			زیانه آتش		نزول فرشته وحی بر حضرت محمد (ص) (میرحیدر)
۱۰		دور پیامبر	دارد	فشرده	طلایی	شعله‌های آتش	به صورت برگ	معراج پیامبر (ص) (خمسه نظامی)
۱۱		دور سر پیامبر	ندارد			زیانه آتش		حضرت محمد (ص) سوار بر براق، نگاره (احمد موسی)
۱۲		دور سر پیامبر		فشرده	طلایی	زیانه آتش	به صورت برگ	معراج پیامبر (ص)، (برگی از فالنامه شاه‌تھماسپ، آقامیرک)
۱۳			ندارد			شعله‌های آتش	نامنظم	معراج حضرت محمد (ص)، (هفت اورنگ جامی)
۱۴		دور براق و پیامبر		گسترده	طلایی و زرد	شعله‌های آتش	به صورت برگ	معراج پیامبر (ص)، (حبیب السیر خواندمیر)

۱۵		هاله سر		فشرده	طلایی	دایره	دایره‌ای	پیامبر (ص) بر شانه‌های جبرئیل (احمد موسی)
۱۶		دور براق و پیامبر		گسترده		شعله آتش	به صورت برگ	در راه اورشلیم، (میرحیدر)
۱۷					بی‌رنگ	ستاره‌ای		پیامبر (ص) سوار بر براق (معراج‌نامه شجاعی)
۱۸		دور سر پیامبر		فشرده			دایره	معراج پیامبر (ص) (معراج‌نامه شجاعی)
۱۹			دارد		طلایی	دایره		حضرت محمد (ص) بر سر مانده و ظهور دست غیبی (معراج‌نامه شجاعی)

آتش، هاله دور سر و بارنگ‌های متفاوتی مانند طلایی، قرمز می‌باشند که در شکل‌های زیر ترسیم آن‌ها آمده است.

تصویر ۲۱: برخی ابرهای طلایی آتشین در آسمان‌ها

با توجه به جدول ۳، فرم آتش در همه نگاره‌ها باهم متفاوت هستند که به صورت ابرهای پیچان طلایی، شعله و زبانه‌های

تصویر ۲۰: نمایش برخی هاله‌های نورانی و آتش‌گونه دور حضرت محمد (ص)

نتیجه‌گیری

در پاسخ به سؤال اصلی تحقیق، عنصر آتش در نگاره‌های قرن ۷-۱۳ هجری قمری چه مفهومی داشته است؟ می‌توان بیان داشت که در پژوهش حاضر با بررسی نماد آتش و سیر تحول آن، از معرفی صرف این نقش فراتر رفته و به بررسی دلایل به‌کارگیری این نماد در قالب اشکال متفاوت (نور، دایره، شعله آتش و غیره) در معراج‌نامه‌ها پرداخته شد. در برخی از نسخه‌های مصور قدیمی آتش به شکل هاله بر اطراف سر تمامی پیکره‌های انسانی و همچنین پرنده‌ها و حیوانات مشاهده می‌شود که شاید با توجه به تأثیر اندیشه‌های اسلامی مبنی بر تقدس همه موجودات و جایگاه یکسان تمامی آن‌ها نزد خداوند باشد، اما به تدریج این هاله مقدس تنها سر مقدسین را احاطه کرده و نماد درخشش نور الهی از شخصیت مقدس می‌شود. شکل هاله نخست فرم دایره مانند داشت که کم‌کم به هاله وسیع با زبانه‌های آتشین و طلائی که به سوی آسمان سر کشیده است، تبدیل شد. افزایش نور معنوی در عالم آسمانی با استفاده از تجمع فرم‌های آتشین در بسیاری از نگاره‌ها نشان داده شده است. همچنین در اکثر آن‌ها، با تغییر فرم زبانه‌های آتش (تصویر ۲۰)، نور به شکل ابرهای پیچان طلائی (تصویر ۲۱) نمایش داده شده است. در بعضی از نگاره‌ها ابرهای طلائی، زبانه‌های آتشین فروزان‌تری دارند، با این تفاوت که رنگ آبی پس‌زمینه به رنگ قرمز درخشانی تغییر می‌یابد و زبانه‌های آتش نظر کمتری دارند و در نتیجه خروشان‌تر به نظر می‌رسند. آتشی که به خلقت نخستین فرشتگان از نور اشاره دارد، به رنگ طلائی نیست، به رنگ‌های مختلفی به تصویر درآمده است و تنها از فرم زبانه‌های آتش‌گونه‌شان به عنصر آتش اشاره دارند. در بسیاری از صحنه‌ها، شعله فروزان منظم‌تر و میزان رنگ قرمزی کمتری دارد. در نتیجه با توجه به ماهیت بینابینی این آتش، درمی‌یابیم که سهمگینی آتش دوزخ را ندارد. همچنین رنگ آبی پس‌زمینه آن، مانع از القای ناراحتی و عذاب خواهد شد.

آتش در نگاره‌ها همواره عنصری مقدس نشان داده شده است و به مفاهیم مختلفی که مهم‌ترین آن تجلی نور خداوندی است، اشاره داشته‌اند. هنرمندان نگاره‌های معراج عقاید خود را در نمایش راز آمیز آتش به زیبایی تلفیق

کرده‌اند. پژوهش حاضر با بررسی نگاره‌های معراج قرن هفتم تا سیزدهم هجری قمری به نتایج زیر دست یافت: ۱. کارکردهای گوناگون آتش، از جمله آتش مادی و معنوی، یا آتش دنیا و آتش عقوبت دوزخی است. ۲. در اکثر تصاویر، بهره‌مندی پیامبران و اولیای الهی از نور خداوندی به شکل هاله‌های آتشین گرد سر آن‌ها است. ۳. افزایش نور الهی در آسمان‌ها با گسترش ابرهای پیچان آتشین طلائی در آن‌ها به تصویر کشیده شده است. ۴. با نزدیک شدن به قرب خداوند و انوار الهی، این بهره‌مندی به شکل تجمع شعله‌های آتش‌گونه که سراسر نگاره را اشغال کرده، به نمایش درآمده است. ۵. در عوالم آسمانی و الهی، شعله‌ها و ابرهای پیچان طلائی و افزایش آن‌ها در نتیجه گذر از مراتب پایین، اشاره‌ای مستقیم به انوار الهی دارند. ۶. در نگاره‌ها در نمایش هاله‌های مقدس و به‌ویژه هاله آتشین پیامبر^(ص) تنها از رنگ خالص طلائی استفاده شده است و گاهی قلم‌گیری‌های بسیار ظریفی مشاهده می‌شود.

پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آتی: با توجه به اینکه مقایسه و بررسی نگاره‌های معراج تاکنون به صورت کلی مورد بررسی قرار گرفته است پیشنهاد می‌شود تحقیقاتی در زمینه مطالعه مقایسه‌ای در مورد عنصر آتش بین دو معراج‌نامه و نگاره‌های آن مورد بررسی قرار گیرد.

فهرست منابع

- آزاد، یعقوب. (۱۳۸۴). *مکتب نگارگری تبریز و قزوین- مشهد*. تهران: فرهنگستان هنر.
- بایار، ژان پیر. (۱۳۷۶). *رمزپردازی آتش*. ترجمه جلال ستاری. تهران: مرکز.
- بودزی، علی. (۱۳۸۹). *قضای بی‌زوال: نگاهی تطبیقی به تصاویر چاپ سنگی معراج پیامبر^(ص)*. تهران: داستان.
- بهارلو، علیرضا؛ و علی‌اصغر فهیمی‌فر. (۱۳۹۵). «عناصر زیبایی‌شناختی در دیوارنگاره‌های قاجاری معراج پیامبر^(ص)، (تطبیق با تصاویر چاپ سنگی و نگارگری و تمرکز بر صحنه ملاقات شیر و پیامبر^(ص))». *فرهنگ و ادبیات عامه*. (شماره ۱۲)، ۷۵-۱۱۰.
- جوانی، اصغر. (۱۳۹۷). *سیر تحول معراج نگاری حضرت محمد^(ص) (از عصر ایلخانی تا عصر صفویه)*. نجف‌آباد: دانشگاه آزاد اسلامی.

- دوازده‌مامی، مهدی؛ و همکاران. (۱۳۹۷). «مطالعه تطبیقی واقعه معراج در نگاره معراج سلطان محمد و متن معراجیه‌های نظامی». *نگارینه هنر اسلامی*. (شماره ۱۶)، ۲۹-۱۵.
- رمضان‌ماهی، سمیه. (۱۳۹۶). «تحلیل شمایل‌های آتش در نگارگری ایرانی-اسلامی». *کنفرانس بین‌المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط زیست؛ افق‌های آینده، نگاه به گذشته*. تهران.
- سگای، ماری رز. (۱۳۸۵). *معراج‌نامه (سفر معجزه‌آسای پیامبر(ص))*. ترجمه مهناز شایسته فر. تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی.
- شمسی، لاله؛ و پریسا شادقزوینی. (۱۳۸۵). «معراج‌نامه نگین درخشان نگارگری ایلخانی». *هنرهای زیبا*. (شماره ۲۸)، ۹۲-۸۵.
- شین‌دشتگل، هلنا. (۱۳۸۹). *معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با نگاهی به پیکره‌نگاری‌های حضرت محمد(ص)*. تهران: علمی و فرهنگی.
- عباسی، علی؛ و همکاران. (۱۳۹۲). «چندسویگی معنایی آتش در معراج‌نامه تیموری». *جلوه هنر*. (شماره ۱۰)، ۶۰-۴۵.
- عفیفی، رحیم. (۱۳۷۴). *اساطیر و فرهنگ ایرانی در نوشته‌های پهلوی*. تهران: توس.
- عکاشه، ثروت. (۱۳۸۰). *نگارگری اسلامی*. ترجمه غلامرضا تهامی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- قلی‌زاده، خسرو. (۱۳۸۷). *فرهنگ اساطیر ایرانی، بر پایه متون پهلوی*. تهران: کتاب پارسه.
- کامرانی، بهنام؛ و محمدتقی آشوری. (۱۳۸۳). «رمز شمایل‌های آتش». *هنرنامه*. (شماره ۲۳)، ۱۰۸-۱۳۱.
- کفشچیان‌مقدم، اصغر؛ و مریم یاحقی. (۱۳۹۰). «بررسی عناصر نمادین در نگارگری ایران». *باغ نظر*. (شماره ۱۹)، ۷۶-۶۵.
- کوپر، جی، سی. (۱۳۷۹). *فرهنگ مصور نمادهای سنتی*. ترجمه ملیحه کرباسیان. تهران: سروش.
- گرابر، اولک. (۱۳۹۰). *مروری بر نگارگری ایرانی*. ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند. تهران: شادرنگ.
- محمدزاده، مهدی؛ و همکاران. (۱۳۹۷). «نمادهای عرفانی در نگاره‌های دوزخ معراج‌نامه میرحیدر». *باغ نظر*. (شماره ۶۰)، ۷۶-۶۳.
- موحد، صمد. (۱۳۷۴). *سرچشمه‌های حکمت اشراق*. بی‌جا: فراوان.
- نظامی‌گنجوی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۰). *اسکندرنامه*. تهران: ققنوس.
- هال، جیمز. (۱۳۸۰). *فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب*. ترجمه رقیه بهزادی. تهران: فرهنگ معاصر.